

Lili Metreveli, Tatia Oboladze

ლილი მეტრეველი, თათია ობოლაძე

Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature

შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი

Georgia, Tbilisi

საქართველო, თბილისი

**Reception of the Anti-hero in the Literary Text and Criticism of Social Realism
(Mikhail Javakhishvili's „Kvachi Kvachantiradze“ and Polikarpe Kakabadze's
„Kvarkvere Tutaberi“)**

**ავანტიურისტი ანტიგმირის რეცეფცია სოცრეალიზმის ეპოქის ლიტერატურულ
ტექსტსა და კრიტიკაში
(მიხეილ ჯავახიშვილის „კვაჭი კვაჭანტირაძე“ და პოლიკარპე კაკაბაძის
„ყვარყვარე თუთაბერი“)**

In the 1920s, two important texts of Georgian literature were written: Mikheil Javakhishvili's picaresque novel „Kvachi Kvachantiradze“ (1924) and Polikarpe Kakabadze's play „Kvarkvere Tutaberi“ (1928).

Who are Kvarkvere Tutaberi and Kvachi Kvachantiradze? And what do they have in common? The capability of metamorphoses, a total absence of moral and ethical values, dishonesty, and fraud - this is an incomplete list of qualities that both characters have.

Our research aims to investigate how Soviet literary criticism of the 20-30s interprets the mentioned texts.

Keywords: Anti-hero, soviet literary criticism, „Enemy of the people“, socialist realism

საკვანძო სიტყვები: ანტიგმირი, საბჭოთა ლიტერატურული კრიტიკა, „ხალხის მტერი“, სოციალისტური რეალიზმი

1920-იან წლებში გასაბჭოებულ საქართველოში იწერება მიხეილ ჯავახიშვილის რომანი „კვაჭი კვაჭანტირაძე“ (1924 წწ.) და პოლიკარპე კაკაბაძის პიესა „ყვარყვარე თუთაბერი“ (1928 წწ.).

მიხეილ ჯავახიშვილმა პიკარესკული რომანის ჟანრის შერჩევითა და მოვლენების ასახვის რეალისტური მანერით, ფაქტობრივად, მთავარი პერსონაჟის – კვაჭი კვაჭანტირაძის - ხასიათის ძირითადი შტრიხები თავიდანვე განსაზღვრა. რომანის პირველ გამოცემას (1925 წელი) წინ უძღვის ავტორის წინათქმა, რომელშიც ვკითხულობთ: „ვბედავ და ამ წიგნს წრფელის გულით მივუძღვნი ყველა მსხვილფეხა და წვრილფეხა კვაჭის და კვაჭიკოს, რომელნიც ჩემს კურთხეულ სამშობლოში ყოველთვის უხვად მოიპოვებოდნენ“ (ჯავახიშვილი, 1925, გვ. 3), ხოლო პოლიკარპე კაკაბაძემ იუმორის მხატვრული ხერხის გამოყენებითა და საბჭოთა კავშირის უტოპიური არსის მხილებით „სოციალისტური დემოკრატიის“ იდეოლოგიური საფუძველი გააცხადა და პიესაში „ყვარყვარე თუთაბერი“ კარიკატურული ბელადის, ანტიგმირის – ყვარყვარეს მხატვრული სახე შექმნა.

მეტამორფოზების, სხვადასხვა ნიღბის ვირტუოზულად მორგებისა და პოზიციების ცვლის გასაოცარი უნარი, ზნეობრივი და მორალური ღირებულებებისაგან სრული თავისუფლება, მტკიცე

იდეოლოგიური პოზიციის არქონა, უპრინციპობა, უტიფრობა, თაღლითობა – დასახელებული ტექსტების მთავარი პერსონაჟების თვისებათა არასრული ჩამონათვალია. პარადოქსია, მაგრამ ორივე პერსონაჟს – როგორც ყვარყვარეს, ისე კვაჭის „წარმატებას“ მათი გონიერება, ძლიერი პიროვნული თვისებები კი არ განაპირობებს, არამედ უპრინციპობა: „ეს ვერ გამოგია, ზოგიერთი კაცი სირცხვილით მიწაში რომ ჩაძვრება, სირცხვილს რომ სჭამ კაცი, თუ ვარგხარ, მაშინ თავი უფრო მაღლა უნდა ასწიო“ (კაკაბაძე, 1946, გვ. 27), – აცხადებს ყვარყვარე.

მორალური ღირებულებებისგან თავისუფალი ანტიგმირები მარტივად ახერხებენ სხვადასხვა ნიღბის მორგებასა და პოზიციების ცვლას: ისინი ჯერ მეფის ხელისუფლების ერთგულ გუშაგებად აცხადებენ თავს, კვაჭი – მოსკოვში, ყვარყვარე – საქართველოში, შემდეგ სოციალისტური იდეებით შთაგობენულ მენშევიკ რევოლუციონერებად გვევლინებიან, მოგვიანებით კი ბოლშევიკური კოლექტივიზმის მხარდამჭერებად ტრანსფორმირდებიან. კვაჭის იდეოლოგია დგას ბუნდოვან, დამაბნეველ პოზიციაზე, რომლიც საშუალებას აძლევს მოვლენების ნებისმიერი სცენარით განვითარების შემთხვევაში, მოექცეს *ავანგარდში*: „არც მარჯვნივ, არც მარცხნივ... არც აქეთ, არც იქით... შენც მინდობარ, ისიც მიყვარს“... (ჯავახიშვილი, 1925, გვ. 29); „ერთი ფეხი მარჯვენა ბანაკში მიდგია, მეორე კი მარცხენაში“ (ჯავახიშვილი, 1925, გვ. 310); „თვალი უნდა გეჭიროთ, დროზე მიაფურთხოთ დაძლეულს და მძლეველსაც დროზე მიულოცოთ“ (ჯავახიშვილი, 1925, გვ. 315).

სტატიაში განხილულია, როგორ გაიაზრა საბჭოთა ცენზურამ ყვარყვარე თუთაბერისა და კვაჭი კვაჭანტირაძის მხატვრული სახეები. უპირველესად, დავინტერესდით დასახელებული ნაწარმოებების შესახებ 20-30-იანი წლების პრესაში არსებული გამოხმაურებებით.

20-იანი წლების პუბლიცისტიკის (ჟურნალები/გაზეთები – გაზ. „კომუნისტი“, გაზ. „მუშა“, ჟურ. „მნათობი“, ჟურ. „თეატრი და ხელოვნება“) ანალიზის შედეგად გამოიკვეთა შემდეგი ტენდენცია: ამ პერიოდის კრიტიკოსები მიხეილ ჯავახიშვილის „კვაჭი კვაჭანტირაძის“ ანალიზისას აქცენტს აკეთებენ ლიტერატურათმცოდნეობით „ხარვეზებზე“. კერძოდ, ჟანრობრივ ეკლექტიზმზე, კომპოზიციისა და სიუჟეტის ელემენტების არათავსებადობასა და პროტოტიპების ვინაობის ბუნდოვანებაზე. მაგალითად, ბესარიონ ჟღენტი 1925 წელს გამოქვეყნებულ კრიტიკულ წერილში ბრალს სდებს მიხეილ ჯავახიშვილს ნაწარმოების „არაეკონომიურობის“ გამო. ბესარიონ ჟღენტის აზრით: „კვაჭი კვაჭანტირაძე დატვირთულია აღწერილობითი „ლაპსუსით“, ამ ნაწარმოებში ხშირია „წვიმა“, რომელიც შეიძლება არ მოსულიყო“ (გომართელი, 2005, გვ. 81). ვარლამ ხუროძე (1925, გვ. 267) კი მწერალს პერონაჟის დაუსრულებლობასა და ნაწარმოების მასშტაბთან დაკავშირებით არასწორი მოლოდინების აღძვრაში ადანაშაულებს: „ამ ვეებერთელა ნაწარმოების ერთადერთი ცოცხალი და შთაბეჭდილების მომხდენი ტიპი კვაჭანტირაძეა, რომელიც ბოლოს და ბოლოს მაინც ზეზეური და ცალმხრივად ასახულია“¹.

აღსანიშნავია, რომ საბჭოთა ხელისუფლების სადამსჯელო პოლიტიკას წინ უძღოდა საგანგამო სიგნალები – რისი ნათელი მაგალითია „ყვარყვარე თუთაბერის“ შეცვლილი ფინალი რუსთაველის თეატრის სცენაზე და იმავე თეატრის რეპერტუარიდან „კვაჭი კვაჭანტირაძისა“ და მიხეილ ჯავახიშვილის დაკარგული პიესის „ივერიუმის“ მოულოდნელი გაქრობა.

პოლიკარპე კაკაბაძის ვერსიით, „ყვარყვარე თუთაბერი“ ასე მთავრდებოდა: „გული არ გაიტეხო, ყვარყვარე, დაიღუპა ის, ვინც სირცხვილით სოროში ჩაძვრა, მე კიდევ ავცოცდები“ (კაკაბაძე, 1971, გვ. 104), საბჭოთა გამოცემებში კი ფინალი ამგვარად შეიცვალა: „ეჰ, გათავდა შენი ჩალიჩი, ყვარყვარე თუთაბერი. ამათ ხელში (გულისხმობს ბოლშევიკებს – თ.ო., ლ. მ.), ჩემი ამინდი არ დადგება“ (კაკაბაძე, 1946, გვ. 114). კონიუნქტურულმა დასასრულმა, ბუნებრივია, არსებითად შეცვა-

¹ „მოელოდით უდიდეს რაღაცას, შემამრწუნებელ სურათებს, ადამიანთა სხვადასხვა ტიპებს, აღფრთოვანებულ იდეებს, მსოფლიოს შემარყვევლ აზრებს; მოელოდით იმის გაგებას, რაც თქვენ არ იცოდით, გინდოდათ ამ მომბეზრებელ ფაქტთა იქითა მხარიდან რაღაც ახალი საიდუმლო გაგეგოთ, ახალი... მაგრამ... სამწუხაროთ ბოლოს და ბოლოს ნახეთ ის, რაც ათიათასჯერ უნახავს თქვენს თვალებს, რამაც თავი მოგაძულათ და დაკარგა თქვენთვის ყოველგვარი ინტერესი – არც გონებას აღვიძებს და არც გრძნობას აღლევებს“ (ხუროძე, 1925, გვ. 266- 267).

ლა პიესის როგორც საზრისი, ისე მხატვრულ-ესთეტიკური ღირებულება: თუ ავტორისეულ ფინალში ყვარყვარე მახინჯი იდეოლოგიური სისტემის წიაღში აღმოცენებული ფსიქოტიპია, რომელიც ამ სისტემის თანამდევ აჩრდილად იქცევა, ოფიციალური ფინალის თანახმად, მისი „დრო დამთავრდა“. ყვარყვარე და მისთანები ხელს ვეღარ შეუშლიან საბჭოთა ხელისუფლების მშენებლობას. ავტორისეული ფინალი მხოლოდ მწერლის გარდაცვალებამდე ერთი წლით ადრე, 1971 წლის, გამოცემაში („დრამატული პოეზიის“ პირველი ტომი) იქნა აღდგენილი.

საგულისხმოა, რომ იგივე ბედი გაიზიარა 1974 წელს რეჟისორ რობერტ სტურუას მიერ რუსთაველის დრამატულ თეატრში დადგმული სპექტაკლის „ყვარყვარეს“ ფინალმაც. რობერტ სტურუას რეჟისურა დაუახლოვდა ავტორისეული ფინალის ვერსიას, თუმცა არსებითად განსხვავებულ კონცეფციას დაეფუძნა: რეჟისორმა საგანგებოდ მიმართა ქრისტეს ცხოვრების საკრალური მნიშვნელობის მქონე სცენებს და ყვარყვარესა და მაცხოვრის კონტრასტული სახეების ერთმანეთთან დაკავშირებით შექმნა ანტიქრისტე-ყვარყვარეს სახე. „პიესის ისტორიულ, მცირე დროის პლანს მითოსური აქცენტების გამკვეთრებისა და მეტი ზნეობრივი ჟღერადობის მინიჭების მიზნით შეუქმნა მისტერიალური სანახაობის (დიდი დროის) მსხვილი პლანი. ყვარყვარეს თავგადასავლების კომიკურ წიაღსვლებში რეჟისორმა ამოატივტივა მაცხოვრის მისტერიალური თავგადასავლის რიტუალური სცენები და სიმბოლოები“ (გაჩეჩილაძე, 1974, გვ. 151). რეჟისორმა იმპერიის ერთ-ერთ მაზრაში გათამაშებულ ამბებს გლობალური მასშტაბი შესძინა. გაათავისუფლა ყვარყვარე ერთი ეპოქისა და ერთი ტექსტის კონტექსტისაგან და განზოგადებულ იდეად, „კარნავალურ მეფედ“ (გიორგი გაჩეჩილაძე) აქცია, რომელშიც ყველა დროის დიქტატორი მოიაზრება.

სტურუასეული სპექტაკლის ორიგინალური ვერსია ყვარყვარეს „ჯვარცმის“ შემდეგ მისი „მეორედ მოსვლის“ სცენით სრულდებოდა. სპექტაკლის საჯარო განხილვა ცარიელ დარბაზში თერთმეტჯერ მოეწყო. „გამოცხადება“ მაყურებელს არ უნახავს: სპექტაკლის იმ ვერსიის ფინალში, რომელიც მაყურებელმა იხილა, ყვარყვარე საკუთარი ნებით ეკვრებოდა ჯვარზე, ზეაწეული „ბელადი“ სამი მეტრის სიმაღლიდან ვარდებოდა, რომელსაც ჯვრის გარშემო შეკრებილი ხალხი იჭერდა და ისტორიის სანაგვე ყუთში აგდებდა. მიუხედავად იმისა, რომ 1971 წლის გამოცემაში უკვე აღდგენილი იყო ავტორისეული დასასრული, რეჟისორმა ვერ შეძლო სპექტაკლის სასურველი ფინალით წარმოდგენა. დღეს რთულია განვსაზღვროთ ბექდურ გამოცემაში ავტორისეული ჩანაფიქრის აღდგენა იყო მექანიკური ხარვეზი თუ გააზრებული კომპრომისი. აღნიშნულის გათვალისწინებით, ბუნდოვანია ცენზურის კატეგორიული პოზიცია სპექტაკლის დასასრულის მიმართ. როგორც ჩანს, ამგვარი სტრატეგია თეატრის საზოგადოებაზე გავლენის მასშტაბით უნდა აიხსნას.

არანაკლებ საინტერესოა „კვაჭი კვაჭანტირაძისა“ და „ივერიუმის“ რუსთაველის თეატრის სცენაზე წარმოდგენის განუხორციელებელი ისტორია. მწერლის ქალიშვილის, ქეთევან ჯავახიშვილის, ცნობით, „ივერიუმი“ აგრძელებდა კვაჭის თავგადასავლს, პიესაში მოთხრობილი იყო მისი სტამბოლიდან საბჭოთა საქართველოში ტრიუმფალური დაბრუნების ამბავი. თეატრმცოდნე ვასილ კიკნაძის გადმოცემით, პიესის დადგმას სახელმწიფო თეატრის სცენაზე გეგმავდა სანდრო ახმეტელი, „კვაჭი კვაჭანტირაძე“ უკვე რეპერტუარშიც იყო ჩასმული, მიმდინარეობდა რეპეტიციები და მზადდებოდა დეკორაციაც, თუმცა, მოულოდნელად სპექტაკლი მოხსნეს. ოფიციალურ მიზეზად რეჟისორისა და მწერლის „ძირითად თეატრალურ ესთეტიკურ პრინციპებთან“ შეუთავსებლობა დასახელდა (კიკნაძე, 1968, გვ. 29).

1932 წლის 24 ოქტომბერს საორგანიზაციო კომიტეტის გაფართოებული სხდომა იღებს დადგენილებას საბჭოთა მწერლობის შემოქმედებით მეთოდად სოციალისტური რეალიზმის აღიარების შესახებ, მკვეთრად იცვლება საბჭოთა კრიტიკის რიტორიკა. სოციალისტური რეალიზმი ერთადერთ მისაღებ დისკურსად ფორმდება: „საბჭოური იდეოლოგიისა და იდეოლოგიური მიზნების საფუძველზე სახელმწიფო ავითარებს იდეოლოგიზირებულ კულტურას, რომელიც მოქმედებს ოფიციალური კულტურის სტატუსით“ (წიფურია 2016, 73). მნიშვნელოვნად კორექტირდება კრიტიკოსების პოზიციები და ახალ რეალობას ერგება ტექსტების შეფასების კრიტერიუმები.

განახლებული კულტურული პოლიტიკის ნათელი მაგალითია ერთი-ერთი მთავარი საბჭოთა პროპაგანდისტის – შალვა რადიანის – წერილი, რომლის შესავალშიც ის გამოკვეთს საბჭოთა მწერლის მიზანს:

„პროლეტარიატის დიქტატურამ ძველი მწერლობის ერთი ნაწილი – რეაქციონერული ფრთა დასცა და მისი განვითარების შესაძლებლობები შეზღუდა. სამაგიეროდ უფრო მოქმედი, სასიცოცხლო და პროგრესული ნაწილი კი წაიყვანა ახალ იდეურ და შემოქმედებითი მალღობებისაკენ. იცვლება ჩვენი ლიტერატურის ძირითადი კადრებიც. პროლეტარული მწერლობა ლიტერატურული ცხოვრების ძირითად მოძრაობად ხდება. მწერლობის შინაარსი და თემატიკა რადიკალურად სხვა ხასიათს ღებულობს. „ვარდ-ბულბულიანის“ და პატრიოტიზმის მოტივს უკვე აღარ აქვს გასავალი. ისინი არქეოლოგიურ მოვლენად იქცენ. მათი ადგილი დაიჭირა ოქტომბრის რევოლუციის თემატიკამ, სოციალისტურმა აღმშენებლობამ, შრომამ და ბრძოლამ“ (რადიანი, 1931, გვ. 217).

ახალი იდეოლოგიური პოზიციის კვალდაკვალ იცვლება მიხეილ ჯავახიშვილის შემოქმედების შესახებ საბჭოთა პროპაგანდისტი კრიტიკოსების შეფასებაც „[მიხეილ ჯავახიშვილს] ეტყობა, რომ ვერ ითავისებს თანამედროვე ცხოვრებას, ვეღარც სწერს თანამედროვეობაზე იმ უბრალო მიზეზით, რომ თავისი მსოფლმხედველობით ვერ იღებს მასალას თანამედროვე ცხოვრებიდან, ამიტომაც ევროპაში დასდევს“ (ბუაჩიძე, 2005, გვ. 105).

პოზიციების რადიკალიზაციას მოჰყვა კულტურის სფეროს მოღვაწეების ე.წ. „ხალხის მტრებად“ გამოცხადება, გადასახლება და დახვრეტა. ამ ვითარებაში მწერალთა ნაწილმა „*იყო იძულებითი ადაპტაცია კონტექსტთან. ლიტერატურა, როგორც ახალი ხელისუფლებისათვის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი იდეოლოგიური ბერკეტი, მალევე გადაიქცა პოლიტიკური და სოციალური „დაკვეთების“ ავანსცენად: მავანნი სიამოვნებით დაემორჩილნენ ამ ტენდენციას, მავანნი – იძულებით, და მხოლოდ მცირედმა ნაწილმა გაბედა წინააღმდეგობის გაწევა*“ (რატინი, 2013, გვ. 156). ახალ სინამდვილესთან ადაპტირებული მხატვრულად ღირებული ნაწარმოების შექმნა ურთულეს მისიას წარმოადგენდა და თუ მე-20 საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიას გადავავლებთ თვალს, მხოლოდ რამდენიმე ავტორის დასახელებას შევძლებთ, რომლებიც ფლობდნენ სახალხო მწერლის სტატუსს, ქმნიდნენ საბჭოთა კონიუნქტურით განსაზღვრულ ნაწარმოებებს და ამავე დროს ტექსტს უნარჩუნებდნენ ფართო კონტექსტს, პოლისემანტურობას. ერთ-ერთი ასეთი მწერალია პოლიკარპე კაკაბაძე. აღსანიშნავია, რომ „ყვავყარე თუთაბერის“ ავტორი საბჭოთა ხელისუფლებამ შრომის წითელი დროშის საპატიო ორდენითაც დააჯილდოვა.

განსხვავებული გზა და ბრძოლის სტრატეგია აირჩია მიხეილ ჯავახიშვილმა. თავის უბის წიგნაკში მან თავიდანვე მართებულად შეაფასა საბჭოთა მმართველობის ფორმა და შინაარსი: *ჯერ კიდევ 1921 წლის 25 თებერვლის ტრაგიკული მოვლენების შემდეგ მის უბის წიგნაკში ვხვდებით ჩანაწერს: „რევოლუცია ჩემთვის ტრაგედიაა, ვინაიდან ჩემს თვალწინ კვდება ძველი ქვეყანა – დედა. ზოგისთვის ეს უზენაესი სიხარულია, ვინაიდან იბადება შვილი – ახალი ქვეყანა. ამიტომ არის მგლოვიარე გუშინდელი პოეტი. ამიტომ ხარხარებს დღევანდელი ჭაბუკი კომკავშირელი“* (კუპრეიშვილი, 2016, გვ. 302). მწერლის უკომპრომისო პოზიცია იქცა მისი დახვრეტის მიზეზად, რასაც წინ უძღვოდა 1937 წელს მიხეილ ჯავახიშვილის „მოღალატეობრივი საქმიანობის“ მხილების კამპანია:

„ბულვარული მანერით დაწერილი „კვაჭი კვაჭანტირაძე“ ავანტიურისმის, თაღლითობის, მატყუარობისა და თვალთმაქცობის გამიშვლებული აპოლოგიაა. ... ჯავახიშვილმა სწორედ ამ თვისებებს უმღერა და ამ თვისებებით აღჭურვილი კვაჭი კვაჭანტირაძე იმგვარი სიმპატიით გამოხატა, რომ არავისთვის საეჭვო არ იყო ავტორის სულიერი ნათესაობა და სრული მსგავსება საკუთარი ავანტიურისტულ-თაღლითური ფანტაზიის ამ ნაყოფთან. ცხადია, ეს „ნაწარმოები“ მთელი თავისი ბუნებით მიმართული იყო საბჭოთა ხალხის მორალური შეგნებისა და განახლებული საყოფა-

ცხოვრებო ურთიერთობების წინააღმდეგ. ამ „რომანს“ მხოლოდ გახრწნილი ზეგავლენის მოხდენა თუ შეეძლო“ (ჟღენტი, 1937, გვ. 2).

მიხეილ ჯავახიშვილის სხვა ტექსტებთან ერთად „კვაჭი კვაჭანტირაძე“ იქცა საბრალდებო დასკვნისა და მწერლის ანტისახელმწიფოებრივი საქმიანობის ერთ-ერთ კომპრომატად.

17.08.1937. დავით დემეტრაძე

„მიხეილ ჯავახიშვილი ჩვენი სამშობლოს და საბჭოთა ხალხის მოღალატეთა ბანდის, ჯაშუშების და დივერსანტების, გარეწართა ხროვის მონაწილე აღმოჩნდა... მიხ. ჯავახიშვილის მთელი მოქალაქეობრივი და სამწერლო ბიოგრაფია მკაფიოდ ახასიათებს მას, როგორც მუხანათურად შენიღბულ და უაღრესი თვალთმაქცობით შეიარაღებულ კლასობრივ მტერს, უსაზღვროდ გაცოფებულს პროლეტარული რევოლუციის მიღწევებისადმი მტრობით და სიძულვილით“ (დემეტრაძე, 2005, გვ. 115).

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ბუაჩიძე, ბ. (2005). მოხსენება. კრ. ლელვარი (კრებული ეძღვნება დიდი ქართველი მწერლის მიხეილ ჯავახიშვილის დაბადებიდან 125-ე წლისთავს). „ლიტერატურის მატთან“, თბილისი: საქართველოს ლიტერატურისა და ხელოვნების ცენტრალური სახელმწიფო არქივის მასალებიდან.
- გაჩეჩილაძე გ. (1974). „ყვარყვარეს მეტამორფოზები“. ჟურნალი „ცისკარი“, 7. 148-158.
- გომართელი, ა. (2005). ლიტერატურული წერილები, ესეები. თბილისი: „უნივერსალი“.
- დემეტრაძე, დ. (2005). „მიხეილ ჯავახიშვილის მოღალატეობრივი საქმიანობის შესახებ. კრ. ლელვარი. (კრებული ეძღვნება დიდი ქართველი მწერლის მიხეილ ჯავახიშვილის დაბადებიდან 125-ე წლისთავს). „ლიტერატურის მატთან“, თბილისი: საქართველოს ლიტერატურისა და ხელოვნების ცენტრალური სახელმწიფო არქივის მასალებიდან.
- კაკაბაძე პ. (1946). ორი პიესა. თბილისი: „საბჭოთა მწერალი“.
- კიკნაძე, ვასილ. „ივერიუმი“ ჟურ. მნათობი, 1968წ, N5.
- კუპრეიშვილი, ნ. (2016). მიხეილ ჯავახიშვილი. XX საუკუნის ქართული ლიტერატურა. ნაწ. 1. თბილისი: GCLA.
- ჟღენტი, ბ. გაზ. კომუნისტი, 127.
- რადიანი, შ. (1931). „ქართული მწერლობის ათი წელი“. ჟრ. „მნათობი“, 1-2.
- რატანი ი. (2013). რევოლუცია და შემოქმედებითი პროცესი. სჯანი, თბილისი, 154-165.
- ხუროძე, ვ. (1925). „მიხეილ ჯავახიშვილი-ადამაშვილი;“ ჟურ. „მნათობი“, 5-6.
- ჯავახიშვილი, მ. „კვაჭი კვაჭანტირაძე“, ტფილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა კავკასიონი“, 1925.
- ჯალიაშვილი, მ. (2016). „სოციალისტური რეალიზმი“, ქართული ლიტერატურა, ნაწ. 2. თბილისი: „საათ“.
- წიფურია ბ. (2016). ქართული ტექსტი საბჭოთა/პოსტსაბჭოთა/ პოსტმოდერნულ კონტექსტში. თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

References:

- Buachidze, B. (2005). Mokhseneba. K'r. lelvari. (K'rebuli edzghvneba didi kartveli mts'erlis Mikheil Javakhishvilis dabadebidan 125-e ts'listavs). [Report. Collection Lelvar. (The collection is dedicated to the 125th anniversary of the birth of the great Georgian writer Mikheil Javakhishvili)]. „Lit'erat'uris mat'iane“. Tbilisi: sakartvelos lit'erat'urisa da khelovnebis tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivis masalebidan.
- Demet'radze, D. (2005). „Mikheil javakhishvilis moghalat'eobrivi sakmianobis shesakheb. K'r. lelvari. (K'rebuli edzghvneba didi kartveli mts'erlis mikheil javakhishvilis dabadebidan 125-e ts'listavs). [\"About the treacherous activities of Mikheil Javakhishvili. Collection Lelvar. (The collection is dedicated to the 125th anniversary of the birth of the great Georgian writer Mikheil Javakhishvili)]. „Lit'erat'uris mat'iane“, Tbilisi: sakartvelos lit'erat'urisa da khelovnebis tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivis masalebidan.
- Gachechiladze G. (1974). „Q'varq'vares met'amorpozebi“. [\"Metamorphoses of Yvaryvare\"]. Zhurnali „tsisk'ari“, 7. 148-158.

- Gomarteli, A. (2005). Lit'erat'uruli ts'erlebi, eseebi. [Literary letters, essays]. Tbilisi: „universal“.
- Javakhishvili, M. (1925). „K'vach'i K'vach'ant'iradze“. [„Kvachi Kvachantiradze“]. T'pili: „sabch'ota k'avk'asioni“.
- Jaliashvili, M. (2016). „Sotsialist'uri realizmi“, kartuli lit'erat'ura, nats'. 2. [Socialist realism", Georgian literature, p. 2]. Tbilisi: „saat“.
- K'ak'abadze, P'. (1946). Ori p'iesa. [Two plays]. Tbilisi: „sabch'ota mts'erali“.
- Khurodze, v. (1925). „Mikheil Javakhishvili-Adamashvili“. [Mikheil Javakhishvili-Adamashvili]. Zhur. „mnatobi“, 5-6.
- Ts'ipuria B. (2016). Kartuli t'ekst'i sabch'ota/p'ost'sabch'ota/ p'ost'modernul k'ont'ekst'shi. [Georgian text in the K'ik'nadze, V. (1968). “Iveriumi”. [“Iverium”]. Zhur. “mnatobi”, 5.
- K'up'reishvili, N. (2016). Mikheil Javakhishvili. XX sauk'unis kartuli lit'erat'ura. Nats'. 1. [Mikheil Javakhishvili. Georgian literature of the 20th century. Article 1]. Tbilisi: GCLA.
- Radiani, Sh. (1931). „Kartuli mts'erlobis ati ts'eli“. [“Ten years of Georgian writing”]. Zhr. „mnatobi“, 1-2.
- Rat'iani I. (2013). Revolutsia da shemokmedebiti p'rotsesi. Sjani. [Revolution and creative process. Sjani]. Tbilisi, 154-165.
- Soviet/post-Soviet/postmodern context]. Tbilisi: ilias sakhelmts'ipo universit'et'is gamomtsemloba.
- Zhghent'i, B. (1937). Gaz. “K'omunist'I”, [Communist newspaper]. 127.